

ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ БЕЗПЕКИ

Інформація, яку накопичила соціологія, а також інші науки стосовно феномена безпеки, свідчить про його багатомірність. Вивчення його генезису та еволюції, його залежності від умов, що змінюються, поява нових викликів та загроз потребують систематизації та упорядкування базових категорій, методологічних принципів та підходів. Дана стаття є спробою окреслити ключові категорії соціології безпеки та визначити їхнє місце в реалізації практичних державних спрямувань.

Ключові слова: небезпека, страх, загроза, ризик, виклик.

Информация, накопленная социологией, а так же другими науками относительно феномена безопасности, свидетельствует о его многомерности. Изучение его генезиса и эволюции, его зависимости от изменяющихся условий, появление новых вызовов и угроз требуют систематизации и упорядочивания базовых категорий, методологических принципов и подходов. Данная статья является попыткой обозначить ключевые категории социологии безопасности и определить их место в реализации практических действий государства.

Ключевые слова: опасность, страх, угроза, риск, вызов.

Постановка проблеми. Вивчення проблеми безпеки на пострадянському просторі почалося приблизно двадцять років тому і безпосередньо пов'язано з утворенням суверенних держав на теренах СРСР. Зокрема в Україні активно стали розроблятися концепції основ національної безпеки, стратегії національної безпеки, розроблялися засади внутрішньої та зовнішньої політики, що знайшли своє відображення у відповідних законах та указах президента.[4; 9; 11]. Проте теоретико-методологічній складовій цих напрацювань не завжди приділяється належна увага, при наймі у вітчизняній соціології.

Мета даної статті – окреслити ключові категорії соціології безпеки та визначити їх місце в реалізації практичних державних спрямувань.

Розпочати аналіз соціології безпеки варто з ключового поняття «небезпека». Визначень небезпеки в науковій літературі існує велика кількість. Наводити їх в даній роботі немає сенсу. Якщо їх узагальнити, то **небезпека** – це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, в результаті якого йому може бути нанесена шкода, збитки, що погіршить його стан, його розвитку надасть небажаної динаміки та параметрів (характер, темпи, форми...). Це визначення є комплексним, оскільки може охоплювати найважливіші сфери внутрішнього життя суспільства, що тісно пов'язані між собою та часто взаємозалежні.

За ступенем вірогідності розрізняють *реальну та потенційну* небезпеку.

За характером адресної направленості та ролі суб'єктивного фактору у виникненні несприятливих умов можна виділити: **виклик** – сукупність обставин, необов'язково конкретно загрозового характеру, але такого, що потребує реагування; **ризик** – можливість виникнення небажаних наслідків діяльності суб'єкта; **небезпека** – цілком усвідомлювана, проте не фатальна вірогідність нанесення шкоди комусь або чомусь, що визначається наявністю об'єктивних та суб'єктивних чинників з загрозливим якостями; **загроза** – найбільш конкретна та безпосередня форма небезпеки, що створюється цілеспрямованою діяльністю ворожих сил.

Небезпеку можна кваліфікувати по сферах суспільного життя та видам людської діяльності. Основні з них: *військова, природна, промислова та радіаційна.*

Військова небезпека – стан державних та міжнародних відносин, що характеризуються загрозою війни.

Природна небезпека – події природного походження або результат діяльності природних процесів, котрі за своєю інтенсивністю, масштабом розповсюдження чи тривалості можуть викликати уражаючий вплив на людей, об'єкти економіки та оточуюче природне середовище.

Промислова небезпека – можливість нанесення прямих чи побічних збитків людині чи оточуючому середовищу, що пов'язана з функціонуванням промисловості.

Радіаційна небезпека - можливість ураження живих організмів, технічних засобів, об'єктів та елементів природного середовища в результаті дії випромінювання

розщеплюючи речовин під час ядерних вибухів та аварій на атомних станціях тощо.

З урахуванням даних визначень, ми можемо спробувати структурувати категорію «небезпека». Стан небезпеки є визначеним, на відміну від станів загрози, ризику та виклику. Проте всі ці стани викликають в суспільстві страхи, фобії, табу, напругу та тривожність.

Слід зазначити, що всі наведені вище визначення є в спеціалізованих словниках по безпеці. Але в словниках з соціології, філософії та політології вони відсутні, що фактично є свідомим виключенням проблем безпеки із сфери фундаментальної науки.

Якщо спиратися на результати досліджень суспільної думки в Україні, то більшість респондентів вважають найбільшими небезпеками економічне неблагополуччя (зниження життєвого рівня, злидні, масове безробіття) та соціальні патології (беззаконня, криміналізація суспільства, корупція у владних структурах). Отже, людей найбільше хвилюють повсякденні небезпеки, а на другому місці – природні та екологічні катастрофи (масові епідемії, хімічне та радіаційне зараження води, повітря та продуктів).

Домінуючі небезпеки охоплюють більше внутрішньодержавних, ніж глобальних проблем. *Фонові небезпеки* представляють глобальні загрози в цілому типу: перенаселення; зникнення білої раси як результат низької народжуваності у ній, на відміну від інших рас; глобальне потепління клімату, перенаселення міст; а також ідеологічні небезпеки – неонацизм, сіонізм, ісламизм та ірраціональні – кінець світу, космічні катастрофи. Фонові небезпеки, порівняно з домінуючими є менш небезпечними і не настільки сильно впливають на відчуття страху та тривоги людей та суспільства.

Найбільшим індикатором небезпеки є **страх**. Страх – це внутрішній стан, що обумовлений загрозою реального або передчуваного лиха. З точки зору психології вважається негативно забарвленим емоційним процесом. Страх мобілізує організм для реалізації унікальної поведінки, втечі.

Вивчення логіки, мотивів, динаміки страхів дозволяє соціологам виявити механізм впливу небезпек (причина страху) на формування та розповсюдження такого типу мислення та свідомості (індивідуальної,

групової, суспільної), який може бути визнаний як катастрофічний. Не менш важливою для вивчення проблемою є необхідність аналізу стана та динаміки катастрофічної свідомості та розгляд самого феномену страху в контексті соціальних трансформацій в українському суспільстві XXI століття.

Феномен та категорія страху ретельно розроблявся філософами та психологами XX століття – в теоріях М.Хайдегера, Ж.П.Сартра, Г.Маркузе, Е.Фрома, К.Хорні. Відомо, що страх має багато різних виявів, як позитивних так і негативних. Щодо *позитивних*, варто відмітити наступне:

- сигналізує людині про наявність небезпеки та можливих збитках;
- стимулює поширення комунікації, оскільки стимулює обмін досвідом виникнення та подолання аналогічних ситуацій;
- сприяє формуванню та збереженню історичної пам'яті індивідуальної та суспільної у вигляді певних табу та заборон, щоб уникнути подібних ситуацій у майбутньому.

Негативними рисами страху є:

- деформація цілей, ідеалів, цінностей людей, що безпосередньо впливає на руйнування способу життя;
- викривлення історичної пам'яті людини та суспільства в цілому в негативний та антигуманний напрям;
- в решті решт постійне відчуття страху перед катастрофами, перед майбутнім, іншими людьми... здатне зруйнувати психіку людини та її нормальне сприйняття життя.

Таким чином категорія «страх» поєднує у собі небезпеку, виклик, ризик та загрозу, які і є його специфічними формами. Страх виступає у вигляді універсального тривожного індикатора в динаміці соціальних, культурних, економічних, техногенних та екологічних змін.

Загроза – геокультурний феномен, що в оберненій формі подає правила заборони в зв'язку з об'єктивно та суб'єктивно існуючою та осмисленою реальною можливістю руйнування загальнонаціональної мети, соціального ідеалу, цінностей, найважливіших інтересів особистості, суспільства, держави, культури та образу життя, порушити недоторканність території країни.

Загрози надзвичайно різноманітні, але основні з них можуть бути представлені в наступній послідовності.

Загроза війська:

1) об'єктивний стан військово-політичних відносин, для якого характерна висока вірогідність початку війни, розгортання військових дій та нанесення державі та суспільству збитків військовим шляхом, за допомогою озброєного насильства.;

2) військово-політичні заяви, ноти та аналогічні дипломатичні акти одного суб'єкту політики щодо іншого, що містять у собі попередження про готовність до озброєних засобів боротьби задля досягнення своїх політичних, економічних та інших цілей.

За формою виявлення військова загроза може бути відкритою (наприклад, ультимативна вимога бажаного результату при альтернативі озброєного насильства) або прихованою (гонка озброєнь, намагання досягти безумовну військову перевагу, політичне домінування). В обох випадках вона має агресивні наміри та чітку адресну направленість. Міжнародне право та відносини між державами засуджує та забороняє і загрозу силою, і її застосування. Підставою для підтвердження виникнення або наявності військової загрози є: офіційні документи, що визначають внутрішню та зовнішню політику держави або коаліції; характер та масштаб військових приготувань; збільшення військових асигнувань; збільшення закупівель озброєння та військової техніки, а також їх постачань державам-союзникам; пропаганда «образу ворога»; згортання економічних, політичних та культурних зв'язків; мобілізаційне розгортання (можливо приховане) військових сил; нарощування військ в прикордонному просторі до меж, що порушують встановлене співвідношення сил; військові інциденти, конфлікти тощо.

Загроза миру – це ситуація, котра в кожному конкретному випадку визначається Радою Безпеки ООН і є підставою для прийняття цим органом рекомендацій або рішень про те, які заходи, згідно з розділом VII Статуту ООН необхідно здійснити для підтримки міжнародного миру та безпеки.

Загроза екологічна – це руйнування середовища існування в результаті неконтрольованого та непродуманого розвитку економіки та техніки при

недостатньому економічному та технологічному забезпеченні заходів щодо захисту оточуючого середовища; безпосередня небезпека порушення стійкості та надійності екосистем в результаті людської діяльності та природних катастроф, що може призвести до незворотних змін оточуючого природного середовища.

Загроза силою та її застосування – міжнародно-правовий термін, який означає відкриту демонстрацію військової сили задля показу рішучості намірів та готовності держави за певних обставин застосувати військову силу для захисту власних життєво важливих інтересів. Загроза сили та її застосування розглядається, зазвичай, в межах двох основних підходів, які умовно визначаються як стримування «недопущення» перемоги та стримування «позбавлення» перемоги.

Перший підхід передбачає наявність достатньо міцних груп військ (сил), які здатні впевнено протидіяти вірогідному противнику та не допустити вторгнення його військ на свою територію. В війнах до ядерного періоду саме цей підхід визначав необхідні та достатні рівні боєздатності збройних сил держави, що ставить перед собою виключно цілі оборони.

Другий підхід є в основі ядерного стримування та передбачає гарантоване знищення військово-промислового потенціалу, систем державного та військового управління основних угруповань військ (сил) потенційного противника, що повинно забезпечити нанесення йому значних збитків у відповідь на агресію.

Статут ООН передбачає, що всі держави – члени ООН утримуються в їхніх міжнародних відносинах від загрози силою та її застосування проти територіальної недоторканості чи політичної незалежності держави, в якості засобу регулювання міжнародних проблем.

Загроза національної безпеки України – це об'єктивно існуючі ситуації та сили, що мають природну, техногенну або соціальну основу, дії яких наносять шкоду, надають розвитку України небажані динаміку та параметри, погіршує умови життєдіяльності особистості, суспільства та держави.

В сфері економіки – це в першу чергу *енергетична залежність*. Енергетична залежність в даному контексті розглядається як проблема енергозабезпечення економіки, її конкурентоспроможності та доступу до

ринку енергоресурсів. Не маючи їх в достатній мірі, в першу чергу газових, Україна опиняється в ситуації, коли Росія досить жорстко диктує, яку політику проводити їй і в середині країни, і на міжнародній арені. А оскільки Україна є одним із пріоритетних напрямів російської зовнішньої політики, то саме «газове питання» стало засобом шантажу і маніпулювання в російсько-українських відносинах. Другою важливою загрозою в сфері економіки є - *величезні борги міжнародним фінансовим організаціям*. За 2012 рік зовнішній борг України склав 36479585,97 тис. доларів США, що дорівнює 58,15% від загальної суми боргу.

В *соціальній* сфері загрозу безпеки створюють глибоке розшарування населення за регіональними, політичними, майновими, релігійними та мовними ознаками, що заважає пошуку спільних інтересів, солідаризації та консолідації суспільства; збільшення питомої ваги населення, що живе за межею бідності; зростання безробіття (2011р. =1732,7 тис. осіб) та міжнародної міграції (число вибулих у 2011 р.=14588 осіб). Все це призводить до соціальної напруги у суспільстві з можливими руйнівними наслідками. Загрозою фізичному здоров'ю нації є криза систем охорони здоров'я та соціального захисту населення. Наслідками глибокої соціальної кризи є різке скорочення населення (2012р. = 45,6 млн. осіб; приріст населення у 2012 р.= -162,0 тис. осіб), деформація демографічного складу суспільства (співвідношення працюючого населення та пенсіонерів: кількість пенсіонерів у розрахунку на 1000 осіб населення: 1991р.= 253 особи, 2012=304 особи).

В *сфері політики та державного управління* – це низька ефективність громіздкого та корумпованого державного апарату у формуванні, затвердженні та реалізації управлінських рішень, що зумовлює неспроможність прогнозувати та адекватно реагувати на сучасні проблеми; слабкість демократичних інститутів, що посилює дисбаланс політичної системи, позбавляє її стимулів ефективної діяльності, ускладнює запровадження та дотримання правил демократичної взаємодії держави та суспільства; гостра міжпартійна конфронтація, нездатність до компромісу та слабкі позиції парламентаризму, наслідками чого стали політизація та неефективність

державної політики (в т.ч. у сфері національної безпеки: незгодженість реформ у різних секторах безпеки призвела до розбалансованості системи національної безпеки, послаблення можливостей реагування на кризові явища).

Збільшуються загрози національної безпеки України в *інформаційній* сфері. Вони пов'язані, з одного боку, з бажанням деяких країн домінування в світовому інформаційному просторі та нездатністю України конкурувати з ними. Це може призвести до послаблення її позицій навіть на внутрішньому інформаційному ринку; розробка концепцій інформаційних війн (приміром, газові протистояння з Росією у 2006 та 2009 роках супроводжувалися такими інформаційними кампаніями, які без перебільшення можна було б віднести до інформаційних війн. З іншого боку, науково – технічне та технологічне відставання України у розвитку інформаційних та телекомунікаційних систем.

Посиленню негативних тенденцій в *військовій* сфері сприяють повільний процес реформування армії та оборонно–промислового комплексу, катастрофічне скорочення бюджетного фінансування обороноздатності (кожен рік існував дисбаланс між виділеними з бюджету коштами та реальними потребами, до того ж в різні періоди обсяг фінансування здійснювалося в межах 86:% - 65% (у 2012 році), а у 2013 році Україна досягла історичного мінімуму витрат на армію серед європейських держав – 15,315 млрд. гривень), критичний стан озброєння та військової техніки в ЗСУ, невизначеність позиції України щодо НАТО. Це в цілому призводить до ослаблення військової безпеки.

Погіршення *екологічної* ситуації в країні пов'язано з застарілим технічним та технологічним обладнанням промислових підприємств, що не передбачає природоохоронних можливостей; нерозвиненість законодавчої основи природоохоронної діяльності; низький рівень екологічної культури населення в цілому.

Ослаблення *науково – технічного та технологічного потенціалу* нашої країни – скорочення наукових досліджень по причині недостатнього фінансування, відтік за кордон фахівців та інтелектуальної власності загрожують Україні втратою своїх позицій в

світі, деградацією наукоємних виробництв, посиленням зовнішньої технологічної залежності.

Зниження *духовного, морального та творчого потенціалу* населення, сприяє посиленню націоналістичних тенденцій, живленню напруги у взаємовідносинах регіонів (в першу чергу – Схід – Захід) і формує загрозу монетарному устрою держави.

Загрози національної безпеки України в *міжнародній сфері* виявляються в намаганнях інших держав забрати її в зону свого економічного та політичного впливу, заважати реалізації її національних інтересів та послабити її позиції на міжнародній арені.

Розглянемо ризики. **Ризик** – це можливість настання подій з негативними наслідками, що виникає у зв'язку з виконанням певних дій, а також самі дії, при яких досягнення бажаного результату пов'язано з такою небезпекою.

Ризики можуть бути дуже різними. Основні з них:

– *ризик громадянської відповідальності* – в громадянському праві ризик відповідальності по зобов'язанням, що виникають у наслідок спричинення шкоди життю, здоров'ю або власності інших осіб, а у випадках, передбачених законом, також відповідальність по договорах.;

– *ризик комерційний* – небезпеки, що можуть виникнути у зв'язку з фінансовим положенням окремого покупця та його діями на різних стадіях виконання контракту;

– *ризик некомерційний (політичний)* - ризик якому наражаються капіталовкладення у зв'язку рішеннями державних органів влади, політичними та військовими подіями, що наносять збитки;

– *ризик підприємницький* – небезпека виникнення матеріальних та фінансових втрат, що не були передбачені проектним задумом, збитків під час проведення підприємницької діяльності. Кількісно підприємницький ризик оцінюється вірогідністю визначення величини чи певного рівня збитків, що був прогнозований на основі розрахунків, експертних оцінок та накопиченого досвіду;

– *ризик господарський* – це ризик комерційний, виробничої діяльності в ситуації невизначеності через недостатність інформації, котра у таких випадках не гарантує повного та однозначного

досягнення позитивного результату; невід'ємний елемент ринкової економіки;

– *ризик екологічний* – це вірогідність несприятливих для екологічних ресурсів наслідків будь – яких антропогенних змін існуючих природних об'єктів та факторів;

– *ризик економічний* – можливість того чи іншого результату від прийнятого господарського рішення або здійсненої дії.

В інвестиційній сфері економічний ризик – вірогідність понести збитки або отримати прибутки в результаті капіталовкладення. Коли капітал вкладається в облігації, не виключається можливість не тільки несплати процентів, але й неповернення номінальної вартості облігації. При вкладанні коштів в акції, прибутки компанії можуть бути зовсім незначними і по завершенні фінансового року акціонери не отримують дивіденди на свої акції, а, отже, їх курс впаде нижче рівня, що був зафіксований на момент їх придбання.

Категорія «ризик» дозволяє більш конкретно осмислити наявні проблеми та ті, що тільки стали виявлятися. Автори «Словника термінів та визначень» поняття **«ризик»** визначають так: «вірогідність настання небезпеки; потенційна небезпека отримання небажаних (негативних) результатів; елемент стилю соціального управління в умовах невизначеної ситуації. Ризик є мірою невідповідності між різними результатами рішень, котрі оцінюються через корисність, шкідливість, а також ефективність за критеріями відповідності обраним орієнтирам». [1, с.245]

В західній соціології вивчення ризиків є актуальним та важливим напрямком. Особливим є внесок Е. Гіденса в інтерпретацію ідеї ризику. На думку Зубкова [6] саме Е. Гіденс запропонував конструктивні типи подолання ризику та нестабільності:

- зосередженість на повсякденних заняттях та свідоме блокування тривожності;

- оптимізм в подоланні небезпек;

- послідовна боротьба з виявленими джерелами небезпеки.

Нас же цікавить як геокультурна категорія і ми можемо спиратися на визначення Кузнєцова В.Н.[7] Ризик – це геокультурний феномен, що представляє у перетвореній формі правила заборони в динаміці змін від ситуації невизначеності у напрямку бажаних результатів з

урахуванням фактору часу та реального масштабу.

Слід відмітити, у XXI столітті ризик стає найбільш загальною характеристикою сучасних суспільств.

Категорія «**виклик**» може бути інтерпретована як найсильніше виражена форма прояву заборон. У словнику «Геополітика та національна безпека» дається таке визначення: «дії держави, групи держав, що мають у собі потенційну небезпеку для інших членів міжнародної спільноти. Виклик є першим, зародковим ступенем у формуванні загрози».

Проте виклик сприймається і як сенсоутворювальна категорія. Наприклад, у знаменитій роботі англійського вченого А. Дж. Тойнбі «Осмилення історії» у розділі «Виклик – та – відповідь» зазначається, що виклик стимулює зростання. Відповіддю на виклик суспільство вирішує завдання, що стоїть перед ним, чим і переводить себе у більш високий та більш досконалий з точки зору ускладнення структури стан.

Враховуючи та синтезуючи ці різнонаправлені тенденції у розумінні категорії «виклик», а також акцентуючи увагу на її геокультурному змісті можна стверджувати, що виклик – геокультурний феномен, що фіксує протиріччя між наявним потенціалом культури, ідентифікації людини та нації, збереження образу життя та необхідності реальних соціальних змін, які виявляються у невизначеності, нестабільності та тривожності.

Отже, аналіз та упорядкування базових категорій та методологічних засад соціології безпеки є необхідним для інституціоналізації соціологічного знання в даній сфері на рівні спеціальної соціологічної теорії середнього рівня. Розвиток її пов'язаний, по-перше, з об'єднанням соціологічних методів і підходів з науковим інструментарієм інших наук, а, по-друге, з актуальністю самої проблеми. Адже в умовах радикальних змін в середині українського суспільства та впливу на них зовнішніх факторів, виявлення наслідків стає предметом постійного соціологічного вивчення.

Література

1. Безопасность: Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты: Словарь терминов и определений. Изд. 2-е, доп. М., 1990.
2. Геополитика и национальная безопасность: Словарь основных понятий и определений, - М., 1998.
3. Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді // Стратегічна панорама, 2009, №2.
4. Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», 20 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради, 2010, №30, -12с.
5. Заплатинский О. Терминология науки о безопасности, -Liptovsky Mikulas, 2006.
6. Зубкова В.И. Риск как предмет социологического анализа // Социологические исследования, 1999, №4.
7. Кузнецов В.Н. Социология безопасности: формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе, - М : Республика, 2002.
8. Про основи національної безпеки України: Закон України // Відомості Верховної Ради, 2003, №39, ст..351, с.9-11.
9. Смакотина Л.Н. Основы социологии нестабильности и риска : философские, социологические и социально-психологические аспекты. – М. : Книжный дом Университет, 2009, -242с.
10. Статистичний щорічник України, - К, (1991-2012pp).
11. Стратегія Національної безпеки України: указ президента України від 12.02.2007р, -К : АПУ, 2007, №105, -14с.
12. Сухоруков А.І. Економічна безпека України в умовах сучасних гео економічних змін // Стратегічна панорама, 2007, №2

Vanyushina E., PhD

THEORETIC - METODOLOGICHNI THE BASIS OF SOTSIOLOGIЇ BEZPEKA

Information accumulated by sociology and other sciences concerning the phenomenon of safety shows its multidimensionality. Research of its genesis and evolution, it's dependence on the varying conditions, the emergence of new threats and challenges require systematization and regulation of basic categories, methodological principles and approaches. The purpose of this article - define key categories of sociology security and define their place in the practice of public aspirations. The article describes hazards, are definitions of fear, panic, phobias, call risk. It should be noted in the twentieth century, the risk of becoming the most common characteristic of modern societies. Category "call" can be interpreted as the strongest form of manifestation of severe restrictions. This article is an attempt to identify key categories of sociology security and to determine their place in the implementation of practical actions of the state.

Keywords: danger, fear, threat, risk, challenge.